

**Московська політика Богдана Хмельницького:
завдання та способи їх реалізації**

**Московська політика Богдана Хмельницького:
завдання та способи їх реалізації**

Українська революція, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, а невдовзі охопила всі соціальні прошарки тогочасного українського суспільства, закінчилася по-

явою на політичній карті Європи нового державного утворення — Української козацької держави (Війська Запорозького). Її становлення внесло принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала здебільшого як об'єкт регіональної міжнародної політики, стала її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють досить активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Людвік Кубаля стверджував: "...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх"²⁰.

З перших же кроків повстань важливе місце в діяльності гетьманського уряду займають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на характер московської політики Б.Хмельницького. Однак саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирини в цілому.

Українсько-російські контакти даного періоду започаткував лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 (18) червня 1648 р. Названий документ не раз розглядався в історичній літературі та отримав неоднозначне трактування в історіографії. Зокрема, М. Петровський висловив припущення, що лист гетьмана до Москви мав започаткувати переговори про приєднання України до Росії²¹. Теза вченого була розвинута радянськими істориками і стала одним із наріжних каменів концепції, свідченням прагнення Хмельницького "возз'єднати" Україну з Росією в єдиній державі вже на початковому етапі повстання.

Чи не поодиноким винятком з цього правила була висловлена І. Крип'якевичем думка стосовно того, що мотивом написання листа є спроба схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити його до боротьби за польський трон, який після смерті короля Владислава IV залишився вакантним²². Власне І. Крип'якевич повторював думки Д. Гловайського та М. Кордуби²³, які з початку 1990-х рр. почали знову завойовувати своїх прибічників в історіографії²⁴.

Свідчення джерел та зіставлення хронології й логіки подій середини 1648 р. переконують нас у правильності іншої точки зору. Дійсно, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком визвольної війни та появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди — польське керівництво активно налагоджує контакти з московськими воєводами, за-

кликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в боротьбі проти Хмельницького і татар²⁵.

Отримавши відповідні відомості від польських урядовців, царський уряд 16 (26) лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князеві С. Волховському готуватися до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С. Волховському та сівському воєводі З. Леонт'єву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман почерпнув з перехопленого листа князя О. М. Трубецького до брацлавського воєводи Речі Посполитої Адама Киселя. Прагнувши спростувати негативні наслідки антикозацької кампанії, проведеної польською стороною та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький в листі до Олексія Михайловича, переданому через гінця О. М. Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи козаків на полях битв, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків і московських людей) та висловлював побажання бачити “православного християнського” монарха на вільному поки що польському престолі²⁶.

Нічого не сказано про наміри гетьмана прийняти разом з Військом Запорозьким підданство Москви і в листі Богдана до сівського воєводи Леонт'єва від 8 (18) червня 1648 р., де йшлося лише про прихильне ставлення української сторони до царя²⁷.

Приблизно через місяць, 11 (21) липня, в листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький повторює побажання, щоб московський монарх “...ляхом і нам паном і царем бил...”²⁸.

Інакше й бути не могло. Адже в цей час політичні вимоги повстанців не виходили за рамки програми, визначеної В. Липинським як “політика козацького автономізму”. Вони не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою, йшлося лише про забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та отримання гарантій вільного віросповідання “руського” народу під зверхністю Корони Польської.

Стосовно ж висловленої тези про готовність “всім Войском Запорозьким услужить вашей царской велможности...”²⁹, то тут, безперечно, мова може йти про звичну для козацтва — як певної виокремленої військово-політичної організації — практику шукання “рицарського хліба” в іноземних правителів. І в цьому зв'язку чи не найбільш промовистою ілюстрацією може слугувати укладення козацтвом ще наприкінці XVI ст. з представником Священної Римської імперії квазідоговору про встановлення піддансько-службових стосунків з імператором Рудольфом II, які в історіографії отримали назву спрощеного умовного підданства³⁰.

Тим часом бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до наповнення ідей “козацького автономізму” новим змістом. Улітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров’я, а й для Правобережної України — по річку Горинь і місто Володимир. У вересні цього самого року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького “...відняти польські володіння до Вісли...”³¹. Переможний для козацької зброї розвиток протистояння з військами Речі Посполитої в 1648 р., урочистий в’їзд гетьмана до давньої княжої столиці — Києва, його розмови з вищим православним духовенством, київською інтелігенцією, єрусалимським патріархом Паїсієм — усе це створює умови для переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби. Здебільшого цей процес завершився уже в лютому 1649 р. виробленням нових для української суспільно-політичної думки програмних вимог щодо розбудови незалежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Очевидно, що саме під впливом патріарха Паїсія, який загалом підтримував тісні контакти з московськими духовними та світськими властями, у Богдана та його оточення вперше й зароджується ідея широкомасштабного використання московської допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Адже вже після розмов з вселенським патріархом, який надзвичайно високо цінував заслуги Богдана в справі захисту православної віри, титулував його “князем Русі”, можливо, навіть коронував його на Руське князівство³², але водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман вирішує відрядити до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського* . (Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації стосовно мети посольства Мужилівського.)

Наприкінці січня 1649 р. Паїсій під час розмов з московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: “...И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское принять под свою государскую высокую руку...”³³.

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави, Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем, йому пощастило лише передати цареві записку, в якій стисло повідомлялося про причини й перші кроки визвольної боротьби, а також порушувалося клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею . Про прийняття Війська Запорозького в підданство в записці мова не йшла³⁴.

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського про те, що Мужилівський не наважився у письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а, отже, негативних на-

слідків для українсько-польських взаємин — адже прохання про надання військової допомоги для боротьби з Польщею було досить “крамольним” своєю суттю. Проте дана обставина не завадила послові його порушити. Можливо, причина відсутності прохання про підданство цареві полягала в тому, що Хмельницький не доручав своєму посллові ставити питання таким чином.

На користь даного припущення свідчить і той факт, що в сучасних дослідників немає аргументів, які б доводили факт існування на кінець грудня 1648 р. (від’їзд Паїсія та Мужилівського до Москви) в українського керівництва планів цілковитого розриву з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд все ще плекав надії на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорозького. Зокрема, С. Мужилівський заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв “...бити русским [королем] і що през шаблю узяли, аби тое мощно держали...”³⁵.

Крім того, українське керівництво не полишало намірів посадити на польський трон короля — не-католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Янові Казимиру не складало.

Перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української державної ідеї. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. в Переяславі, Хмельницький вперше оприлюднив плани визволити “...з лядської неволі [...] народ всієї Русі...” та, “...відірвавши від ляхів Русь і Україну...”, створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед козацькими полками завдання розгромити ворога, щоб потім добиватися незалежності Руської (Української) держави, територія якої простягалася б від Перемишля до московського кордону³⁶.

Будуючи плани незалежнення Української держави, Хмельницький розраховував на допомогу православного російського царя. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошував на тому, що “...от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть”³⁷. А в травні направляє до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вешняком, в акредитивній грамоті якого чітко висловлено прохання про покровительство московського монарха. Вирази, в яких сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат монарха: “...под милость и оборону свою [...] возьми...”³⁸. Причому розвиток державної ідеї, відхід від програми автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті вкрай важливого уточнюючого моменту “під оборону” взяти і “всю Русь”³⁹, тобто не лише власне Військо

Запорозьке як військово-політичну структуру, а й територію, населену православним народом.

Варто зауважити, що “московська карта” була важливою, але не єдиною в тогочасній дипломатичній грі Богдана. У першій половині 1649 р. він активно контактує з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Зокрема, під час лютневих переговорів з польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські послы. Вони передали гетьманові досить привабливі обіцянки князя Д’єрдя II Ракоці стосовно того, що разом з українськими та угорськими військами за його молодшого брата Сигізмунда як претендента на корону Речі Посполитої вступляться литовські війська Януша Радзивілла та всі дисиденти (тобто — протестанти)⁴⁰.

Однак плани Хмельницького щодо використання Москви й Трансільванії в боротьбі проти Польщі тоді так і не були втілені в життя. Влітку 1649 р. в боротьбі за звільнення з-під влади польського короля Військо Запорозьке могло використати лише Кримське ханство. А наскільки ненадійною була його допомога — засвідчили результати Зборівської битви.

Після Зборова українсько-російські відносини значно погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав одну з її головних причин у небажанні Москви надати Україні необхідну військову допомогу. Зростання напруження в стосунках з царем у цей час виявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду, а й численних погрозах, як написано в донесеннях російських вістунів, іти “...войною тотчас на [...] государево Московское государство...”⁴¹. Причому погрози лунають не лише з уст Богдана, а й “...во всех де [...] черкасских городах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною...”⁴².

На політичний курс Хмельницького в стосунках з царем значний вплив справляє й позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани не могла не непокоїти Москву.

Звичайно, видається малоімовірним припущення стосовно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. в Паволочі козацького війська Хмельницький реально планував організацію походу на Москву. На думку В. Смолія та В. Степанкова, гетьманські погрози були своєрідним проявом душевного надлому, кризи, спричиненої зборівськими ексцесами⁴³. Разом з тим, можливо, в стосунках з царем українська дипломатія освоювала тоді нову тактику — прагнути схилити російський уряд до підтримки України, гетьман та його оточення, поряд з наголосом на етнічну близькість і релігійну спорідненість, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Речі Посполитої, вдавалися до різких дипломатичних демаршів.

З огляду на дану політику варто розглядати й перебування в Україні з початку 1650 р. самозванця Тимофія Акудінова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського та відповідно декларував свої претензії на московський трон, шукаючи допомоги в іноземних правителів. Подібні заяви вельми дратували царя та його оточення. Але, незважаючи на численні вимоги російської сторони видати їй самозванця, Хмельницький не поспішав цього робити, даючи змогу останньому плести політичні інтриги проти Олексія Михайловича⁴⁴. Не допомогло московському керівництву і втручання в цю делікатну справу польського короля, з приводу чого його турбував Олексій Михайлович через свого посла Г. Пушкіна. І в такій лінії поведінки Богдана важко не помітити тактики дипломатичного тиску на свого опонента.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, взимку 1650 р. Хмельницький докладає максимум зусиль до того, аби унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків⁴⁵, а в середині березня ігнорує накази польського короля про підготовку до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розроблялися з осені 1649 р.⁴⁶

Початок 50-х рр. в історії української дипломатії позначений активізацією її контактів з керівництвом Османської імперії. Як відомо, уже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з проханням прийняти під свою зверхність "...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу..."⁴⁷. У зв'язку з можливістю створення в Європі антитурецької коаліції, що після закінчення Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Хмельницького були вельми своєчасними й корисними для Порту. Тому, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу⁴⁸.

Проте, як уже зазначалося вище, під впливом київських зустрічей з вищим українським духовенством, інтелігенцією, патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, зробивши ставку на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова взяти під захист Військо Запорозьке змушує гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти зі Стамбулом. Влітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-ага, а Стамбул — А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У листі від 23 липня до великого візира султанського уряду Магомета IV та названого батька султана Бек таш-аги український правитель підтверджує свої наміри прийняти заступництво Порту⁴⁹. Наступного року українсько-турецькі контакти тривають, і в середині вересня до Хмельницького прибув Осман-ага, котрий повідомив гетьмана про готовність турецького уряду взяти під свій захист Україну⁵⁰.

Щоправда, наприкінці 1650 — початку 1651 рр. поліпшуються українсько-російські відносини. Саме тому, на наш погляд, Богдан не поспішав з прийняттям зверхності Порти.

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Російську державу до боротьби з Польщею українському керівництву вселяли рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов “вічного миру” дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке⁵¹. Щоправда, наявні джерела не дають змоги з’ясувати форму цього підданства. Дещо раніше, в березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував негайно прийняти під свою опіку Військо Запорозьке, уряд царя погодився взяти лише соціальну структуру, без території, на якій воно базувалося, передбачаючи в подальшому надати під його розміщення безлюдні землі в межиріччі Дону та Медведиці⁵².

Поразка козацького війська під Берестечком завершує період вихідного розвитку визвольної боротьби. Укладений за її результатами Білоцерківський мирний договір зводить нанівець автономію козацької України, спричиняє значне загострення соціальних суперечностей на Наддніпрянщині, породжує реальну загрозу спалаху тут громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, внутрішньополітичне становище України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, а й, з огляду на різні обставини, значно ускладнилися. Перед Хмельницьким постала дилема: визнати владу польського короля, відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, або ж заручитися військовою підтримкою чужоземних правителів, поступившись власним суверенітетом. Оскільки на середину 1653 р. шанси на політичне розв’язання конфлікту з Річчю Посполитою шляхом задоволення королем і сеймами вимог Війська Запорозького як тогочасного репрезентанта політичної волі українського народу були вельми мізерними. Переконливим свідченням того, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером Стефаном Корицінським не бажав іти на політичний компроміс з керівництвом Війська Запорозького, стали результати дипломатичної місії до Речі Посполитої посольства російського на чолі з Б. А. Рєпніним-Оболенським влітку 1653 р.

У радянській історіографії панувала думка про те, що московське керівництво уже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя та збройного протиборства з Річчю Посполитою через це. Проте, як свідчать результати новітніх наукових досліджень, усвідомлення неминучості війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича та його оточення значно пізніше⁵³. Навіть навесні 1653 р., тобто уже

після ухвал Земського собору стосовно необхідності надання військової допомоги Війську Запорозькому, в Москві виношували плани політичного залагодження конфлікту в Україні. Причому ідею щодо російської медіації в стосунках Чигирин з Варшавою, швидше за все, подала українська сторона і досягнення компромісу планувалося на основі Зборівського договору 1649 р.⁵⁴ Про це йшлося в ході переговорів у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем (Зарудним) наприкінці 1652 — початку 1653 рр. Дане питання було в центрі уваги чигиринських переговорів Б. Хмельницького з царським посланцем Я. Ліхарьовим і піддячим І. Фомінім, відправлених в Україну по завершенні місії С. Богдановича⁵⁵.

Посольський наказ Б. А. Рєпніна-Оболенського (остаточну концепцію якого було ухвалено на початку травня 1653 р., уже після проведення в Москві переговорів з послами Війська Запорозького К. Бурляєм і С. Мужилівським) як програму максимум передбачав вирішення “українського питання” на основі Зборівської угоди 1649 р. В разі неприйняття польською стороною такого варіанту розв’язання конфлікту, великий посол отримував повноваження на продовження консультацій з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на трьохсторонньому з’їзді⁵⁶. Але, як засвідчив перебіг російсько-польських переговорів, що проходили у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване вельми рішуче і на будь-які компроміси йти не бажало.

Непримиримість позиції польської сторони вочевидь диктувалася як опором втручання російської сторони у виключно внутрішню (за польськими політиками) проблему Речі Посполитої, так і тим загрозливим становищем, що склалося для Б. Хмельницького після допущених прорахунків у Придунайському регіоні та утворення там антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Тимофія на доньці молдавського господаря В. Лупула Розанді викликало занепокоєння у Високої Порти та керівництва Кримського ханства, які були проти існування династичного зв’язку між Україною та Молдавією, а також найближчих сусідів останньої — Валахії та Трансільванії, оскільки молдавський правитель уже давно висловлював претензії на Валахію. Чергове втручання Війська Запорозького в молдавські справи навесні 1653 р., коли 8-тисячне військо на чолі з Т. Хмельницьким, відновивши на господарстві скинутого з престолу Стефаном Георгією В. Лупула, вторглося в межі Валахії, остаточно збурило антиукраїнські настрої в середовищі правлячої еліти Придунайських князівств. Протягом червня-липня 1653 р. створюється антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Трансільванії та Валахії, до якої невдовзі (після чергового усунення від влади В. Лупула) приєднується й Молдавія⁵⁷.

Складність становища гетьманського уряду значно посилювалася й тим, що затяжна війна з Річчю Посполитою серйозно зруй-

нувала господарство краю, розорила місцеве населення, значна частина якого не могла бути залученою до війська через матеріальні нестатки. Крім того, у настроях переважної більшості населення України почало з'являтися відчуття емоційно-психологічної втоми, розчарування та зневіри. Невдоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, неспроможного завершити війну і тим самим припинити спустошення краю та насильства над місцевим населенням своїх союзників — татар, зриває наступальну операцію козацького війська під Городком і змушує його керівництво шукати шляхи примирення з польським королем, хоч би на умовах Зборівського договору 1649 р. Однак усвідомлення польським командуванням своєї переваги над противником дає можливість відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького і висунути натомість ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина — капітулює; козацький реєстр скорочується до шести тисяч; козаки-реєстровці поселяються на тих територіях, які були визначені польською владою до 1648 р., а “виписчики” повертаються до своїх панів “землю орати”⁵⁸.

Російські шпигуни в Стамбулі (зокрема якийсь грек Фома Іванов) у першій половині 1653 р. інформували уряд Олексія Михайловича про активізацію зносин козацької старшини з представниками турецького султана⁵⁹. Підтвердженням цього стає грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, в якій повідомлялось про те, що султан, милостиво реагуючи на прислану йому останню чолобитну про прийняття гетьмана і Військо Запорозьке “в підданство і покровительство”, погоджується виявити стосовно них свою високу ласку⁶⁰. Щоправда, захист свого нового васала Порти планувала здійснювати силами Кримського ханства, з приводу чого було вислано відповідне розпорядження кримському ханові Іслам Гірею⁶¹.

В середині травня 1653 р. до гетьмана прибув Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя: булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом. За свідченням І. Виговського, Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах навіть значно кращих порівняно з становищем кримського хана — “...гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить...”⁶².

Скрутне політичне становище Української держави та відсутність власних засобів для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої змушували Хмельницького пристати на загалом привабливі пропозиції Стамбула. Разом з тим, релігійне протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала — Кримського ханства ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. Саме мілітарна слабкість османів, які вели затяжну і

вкрай виснажливу війну з Венеціанською республікою, а тому насправді не могли серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі, на наш погляд, і стала головною причиною затягування гетьманом остаточного позитивного вирішення цього питання.

Тому, пославшись на несприятливий для переговорів час, Хмельницький просить посла поки що зачекати. А сам тим часом намагається успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдається.

Так, 22 (с.с.) квітня 1653 р. на аудієнції в царя українські послы К. Бурлай і С. Мужилівський уже вкотре безрезультатно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького в підданство Москви та надання йому військової допомоги для боротьби проти Польщі⁶³.

3 червня І.Вигівський повідомляє посланцям путивльських воєвод про наміри Порти прийняти під свій захист Україну. До Москви інформація про це надходить 20 (30) червня, викликає там велику тривогу в сановних колах, і вже 22 (с.с.) червня Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, в якій міститься повідомлення про рішення "...вас прийнять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение..."⁶⁴. А 28 (с.с.) червня за дорученням царя думний дяк оголосив війську про можливість близького виникнення воєнних дій⁶⁵. Скликаний на Покрову (1 (11) жовтня) Земський собор ухвалив: "...Чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями принять..."⁶⁶.

Спроба Б. Хмельницького восени 1653 р. (шляхом проведення масової мобілізації козаків і міщан до війська та підтвердження чинності військово-політичного союзу з Кримським ханством) переломити розвиток протистояння на свою користь — успіхом не увінчалася. Жванецька кампанія 1653 р., попри катастрофічність становища коронної армії, через сепаратні дії кримського керівництва завершилася укладенням Кам'янецької угоди, яка лише в деяких положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., ігноруючи при цьому збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборону на перебування коронних військ на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. З великим поспіхом сенатори, які перебували при коронному війську, створили спеціальну комісію, що мала наглядати за розквартируванням жовнірів на постій в Україні, а також сприяти поверненню шляхти до своїх добр, пильнувати, аби козаки того, що "...їм не належить, собі не привласнювали..."⁶⁷, а селяни і міщани виконували повинності на користь своїх панів⁶⁷.

Таким чином, за умов, що склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало одним із небагатьох

(якщо не єдиним) відносно прийнятних для керівництва Гетьманату шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, ускладненого внутрішньополітичними процесами в козацькій Україні. А тому немає достатніх підстав для того, аби заперечити думку І. Крип'якевича про те, що союз з Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики⁶⁸. Так само, як і спростувати твердження О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою⁶⁹.